

A posztmodern elméletírói I.

IHAB HASSAN

A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé

„A csend irodalmi vonulatai Sade-től Beckettig a nyelv, a kultúra és a tudat komplexitásait hordozzák azok belső illetve kölcsönös kompetitív viszonylatrendszerében.”

— Az ilyenfajta fülsértő zene jelenthet élményt, adhat intuíciót arról, mi a posztmodernizmus, de fogalmat, világos definíciót aligha. — Azt remélem, hogy néhány itt fölvetett kérdés kapcsán közelebb juthatunk egy efféle fogalomhoz. A legnyilvánvalóbb problémával kezdem: találkozunk-e valójában olyan jelenséggel a nyugati társadalmakban, amit meg kell különböztetnünk a modernizmustól és amit önálló névvel kell illetnünk? S ha igen, alkalmas-e erre az átmeneti jellegű „posztmodernizmus” kifejezés? Alkotható-e, egyáltalán, kell-e már most alkotnunk olyan kísérleti konstrukciót a jelenség leképezésére, amely számot tud adni annak számtalan különböző áramlatáról és ellen-áramlatáról, művészi, episztemikus és társadalmi jellemvonásairól? Hogyan viszonyulna ez a jelenség — nevezzük posztmodernizmusnak — olyan korábbi változásmódokhoz, mint a századforduló avantgarde mozgalmi vagy a huszas évek virágzó modernizmusa? Végül milyen nehézségeket rejt magában egy efféle definíciós aktus, egy ilyen kísérleti séma?

Nem vagyok meggyőződve arról, hogy kielégítő választ tudok majd adni saját kérdéseimre, de bízom abban, hogy a lehetséges válaszok vizsgálata segít megvilágítani a tágabb problémát. Véleményem szerint a történelem kontinuuus és diszkontinuuus változásokat egyaránt produkál. Így a posztmodernizmus jelenlegi túlsúlya, ha létezik ilyesmi, egyáltalán nem jelenti azt, hogy múltbéli eszmék és mozgalmak ne formálnák tovább a jelent. Sőt, a hagyományok fejlődnek, maguk a típusok is radikális változásokon mennek keresztül. Kétségtelen, hogy a Darwin, Marx, Baudelaire, Nietzsche, Cézanne, Debussy, Freud és Einstein által életre keltett és kulturálisan meggyökerezett feltételezések a mai napig áthatják a nyugati szellemet. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy ezek az eszmék időközben többszörös átértelmezésen estek át — másként a történelem változatlanul ismételné önmagát. Ebben a perspektívában a posztmodernizmus a nyugati társadalmak jelentős revíziójának, ha nem eredeti építmè-jének lúnhet.

A posztmodern elméletírói I.

Néhány találmomra felsorolt név segíthet körvonalazni, mit is értünk posztmodernizmuson: a filozófiában Jacques Derrida, Jean-Francois Lyotard; a történettudományokban Michel Foucault, Hayden White; a pszichoanalízisben Jacques Lacan, Gilles Deleuze, R.D. Laing, Norman O. Brown; a politikai filozófiában Herbert Marcuse, Jean Baudrillard, Jürgen Habermas; a tudományfilozófiában Thomas Kuhn, Paul Feyerabend; az irodalomelméletben Roland Barthes, Julia Kristeva, Wolfgang Iser, a Yale-kritikusok; a táncban Merce Cunningham, Alwin Nikolais, Meredith Monk; a zenében John Cage, Karlheinz Stockhausen, Pierre Boulez; a képzőművészetben Robert Rauschenberg, Jean Tinguely, Joseph Beuys; az építészetben Robert Venturi, Charles Jencks, Brent Bolin; és sok-sok író: Samuel Beckett, Eugène Ionesco, Jorge Luis Borges, Max Bense, Vladimir Nabokov, Harold Pinter, B.S. Johnson, Rayner Heppenstall, Christine Brooke-Rose, Helmut Heissenbüttel, Jürgen Becker, Peter Handke, Thomas Bernhard, Ernst Jandl, Gabriel García Márquez, Julio Cortázar, Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Maurice Roche, Philippe Sollers; Amerikában John Barth, William Burroughs, Thomas Pynchon, Donald Barthelme, Walter Abish, John Ashbery, David Antin, Sam Shepard, valamint Robert Wilson. Kétségtelen, hogy e lista túlságosan is heterogén ahhoz, hogy egy mozgalmat, egy paradigmát vagy egy iskolát sejtstünk mögöttesse; ugyanakkor megidéző néhány összefüggő kulturális tendenciát, egyfajta érték-konstellációt, bizonyos eljárás- és attitűd-repertoárt. Mindezek összességét nevezzük posztmodernizmusnak.

Honnan származik a terminus? Eredete annak ellenére bizonytalan, hogy tudjuk, először Federico de Onís használta *Antología de la poesía española e hispano-americana* (1882-1932) c. kötetében (1934. Madrid), majd Dudley Fitts 1942-ben az *Anthology of Contemporary Latin-American Poetry*-ben. Mindketten azt a kisebb mozgalmat értették alatta, amely már akkoriban, egyelőre még a modernizmuson belül, de már annak reakciójaként jelentkezett és fordult vissza a huszadik század korai szakaszához. A kifejezés megjelent Arnold Toynbee *Study of History* („Történelmi tanulmány”) című írásában is, mégpedig már az 1947-es D.C. Somervell-félc rövidített kiadásban. Toynbee-nál a „Post-Modernism” a nyugati civilizáció új, 1875 körül kezdődő ciklusára utal, melyet ma kezdünk csak igazán érzékelni. Valamivel később, az ötvenes években Charles Olson is emlegeti a posztmodernizmust, de az ő definíciója inkább mondható felületesnek, mint örökérvényűnek.

Am a költők és a próféták rendelkeznek avval az időérzéssel, amellyel, úgy tűnik, kevés irodalomtudós dicsekedhet. 1959-ben és 1960-ban Irving Howe és Harry Levin szomorúan arról írtak, hogy a posztmodernizmus csupán utolsó maradványa a nagy modernista mozgalomnak. Így a hatvanas években többek között Leslie Fiedlerre és rám hárult, hogy életben tartsuk a fogalmat, amit kellő bátorsággal, jóllehet kissé korai elbizakodottsággal meg is tettünk. Fiedler a késői modernista hagyomány elitizmusát akarta ily módon a populáris kultúra nevében kihívni, jömagam pedig az ön-leépítés (self-unmaking) ösztönét próbáltam fölítani, mint a csend irodalmi hagyományának egyik elemét. A pop és a csendő, a tömegkultúra és a dekonstrukció, Superman és Godot, vagy mint később kifejttem, indetermináció és immanencia mind-mind aspektusai lehetnek egy posztmodern univerzumnak. Ehhez azonban türelmesebb elemzésre és nagyobb történelmi távlatra lesz szükség.

Mégis, az irodalomelméleti terminusok története csak bizonyíthatja a nyelv irracionális géniuszát. Pusztán azáltal is közelebb kerülünk a posztmodernizmus kérdéséhez, ha megvizsgáljuk az akadémikus élet pszichopolitikáját — ha nem pszichopatológiáját. Valljuk be: a nomenklatúrában éppúgy megjelenik a hatalom akarása, mint az egyéni magatartásformákban vagy a szövegekben. Az új terminus új nyelvi tereket nyit az előtt, aki azt használatba hozta. Egy-egy

kritikai fogalom vagy rendszer az intellektuális képzelőerő alkotta „szegényes” vers. A könyvek csatája egyúttal ontikus harc a halál ellen. Ezért juthatott Max Planck arra a meggyőződésre, hogy az ember úgysem győzheti meg ellenlábasait, elég, ha megpróbálja túlélni őket. William James kevésbé morbid megfogalmazásában a folyamat így fest: az újdonságokat előbb értelmetlenségként visszautasítják, később evidenciának minősítve érdemeit alábecsülik, végül éppen korábbi ellenzőik sajátújják ki, mint saját fölfedezéseiket.

Nem óhajtom a posztmodernnek pártját fogni az (ó-) modernekkel szemben. Egy főreteges intellektuális divatokkal terhelt korban az értékek amúgyis felelőtlen gyorsasággal ürülnek ki, s a holnap mihamar elhomályosítja azt is, amit csak a ma vagy a tavalyi év alkotott. És ez nem csupán divat kérdése. A korszakváltás érzetében kifejeződhet egy olyan társadalmi sürgetés is, amely inkább ismeri a félelmet, mint a reményt. Elég a következőkre utalnunk: Lionel Trilling egyik leggondolatgazdagabb művének a *Beyond Culture* („A kultúrán túl”: 1965.) címet adta; Kenneth Boulding mellett érvelt, hogy a „posztcivilizáció” lényegi eleme a huszadik század jelentésének (*The Meaning of the 20Th Century*; 1964); de George Steiner is adhatta volna *In Bluebeard's Castle* („A Kékszakállú herceg várában”: 1971.) című esszéjének a „Jegyzetek a posztkultúra definíciója felé” alcímet. Előttük Roderick Seidenberg már megjelentette *Posthistoric Man* („A poszthisztorikus ember”) című művét, pontosan a század közepén; legutóbb pedig én magam elmélkedtem egy új, poszthumanista éra közeledtéről (*The Right Promethean Fire*; „A valódi prométheuszi tűz”; 1980.). Daniel Bell pedig így fogalmazott: „Eddig az irodalom nagy kulcsszava a *Beyond* (mögött, túl) volt... Mostanra, úgy tűnik, a *Beyond*-ot kimerítettük, s az új szociológiai varázsszó a *Post*...”

Álláspontom e tekintetben kettős. A posztmodernizmus kérdésében jelentkezik ugyan az intellektuális hatalom akarása (és ennek ellen-akarata is), a szellem birodalmi vágya; de ez az akarat, ez a vágy a korszakváltás, ha nem is a hanyatlás pillanatába ágyazódik be. A posztmodernizmus elfogadása vagy elutasítása továbbra is az akadémikus élet pszichopolitikájától függ, beleértve ebbe az emberek és eszmék eloszlását egyetemeinken, a kritikai iskolák közötti és a személyes sűrűlódásokat, az önkényesen ide-oda tologatott, ki-be-záró határvonalakat nem kevésbé, mint a szabadjára engedett kultúra imperatívuszait. Ha többet nem is, ennyit előre kell vetítenünk a reflexivitás érdekében.

De a reflexivitás azt is megköveteli tőlünk, hogy fölvevünk néhány olyan konceptuális problémát, amelyek részben eltakarják, részben alkotják magát a posztmodernizmust. Megpróbálunk ezek közül tízet elkülöníteni, kezdve a legegyszerűbbeken és haladva a legkevésbé kitapinthatóig.

1. A „posztmodernizmus” szó nem csak faragatlanul és otrombán hangzik, de ráadásul magában foglalja önnön ellenfelét, azt, amin túl akar lépni, amit le akar gyűrni: magát a modernizmust. A terminus tehát magában hordja önnön ellentétét, szemben a romantikával, a klasszicizmussal, a rokokóval vagy a barokkal. Mi több, időbeni linearitást és egyfajta megkésettiséget, sőt dekadenciát fejez ki, amit pedig egyetlen posztmodernista sem vállalna föl. De adhatunk-e mi jobb nevet ennek a különös kornak? Atomkor? űrkorszak? TV-korszak? Ezek a technikai címkék nélkülöznek mindenfajta teoretikus definíciót. Netán hívjuk az Indeterminancia (indetermináció+immanencia) Korának, mint hajdanában egyszer már javasoltam /5. Vagy egyszerűen csak éljünk és hagyjunk másokat is élni a névadás jógával?

2. Mint más kategorikus elnevezések, például a posztszukturalizmus, a modernizmus vagy a romantika, a posztmodernizmus is bizonyos szemantikai instabilitásban szenved: nincs világos konszenzus a tudósok közt arról, valójában mit is jelent. Jelen esetben az általános probléma két

A posztmodern elméletiről I.

komponensből áll: egyrészt a terminus fiatal, épp csak daços kamasz; másrészt szemantikai kapcsolat fúzi más, önmagukban is instabil kifejezésekhez. Így néhány kritikus azt hívja posztmodernizmusnak, amit mások avantgarde-nak vagy éppenséggel neo-avantgarde-nak neveznek, ismét mások ugyanezt egyszerűen a modernizmus kategóriája alá veszik. Ez ad lehetőséget az ihletett vitákra.

3. Ide kapcsolódik egy sok más terminust is érintő probléma, mégpedig a történelmi instabilitás, azaz a változás iránti nyitottság problémája. Ma, a bőszt bálványdöntögetések korában ki állítaná, hogy Coleridge, Pater, Lovejoy, Abrams, Peckham és Bloom ugyanazt értették romantikán? Már most szólnak érvek amellett, hogy a posztmodernizmus, méginkább a modernizmus kezdenek időben kitolódni, ami avval fenyeget, hogy kétségbeejtően megszűnik közöttük bármiféle diakritikus különbségtétel lehetősége. Bár lehet, hogy e jelenség Hubble csillagászati vöröseltolódásához hasonlóan idővel lehetővé teszi az irodalmi terminusok történelmi sebességének bemérését.

4. A modernizmus és a posztmodernizmus között nincs vasfüggöny vagy kínai nagyfal. A történelem palimpszeszt, amelyen a kultúrát a múlt, a jelen és a jövő egyaránt áthatja. Egy kicsit mindnyájan viktoriánusok, modernek és posztmodernek is vagyunk. Ugyanez a szerző írhat életében modern és posztmodern műveket is. (Vessük csak össze Joyce Portrait of the Artist as a Young Man című regényét a Finnegans Wake-kel.) Általánosabban fogalmazva: a narratív absztrakció bizonyos szintjén a modernizmust joggal rokoníthatjuk a romantikával, a romantikát a fölvilágosodással, azt pedig a reneszánszsal, és így tovább, ha nem is az Olduvai Hasdékig, de legalább az ókori görögökig.

5. Mit is jelent ez? Azt, hogy bármely periódus vizsgálatakor egyaránt alkalmaznunk kell a kontinuitás és a diszkontinuitás szempontjait, melyek kiegészítik egymást, önállóan csak részleges eredményt adnak. Az apollói nézet a maga mérícskélő és elvont módján csak a történelmi összefüggéseket látja meg, az érzékeny, jóllehet rövidlátó dionüszoszi érzület pedig csak az egyedi eseményt tapintja ki. A posztmodernizmus e téren kettős nézőpontba helyezkedik. Az azonosságot és a különbséget, az egységet és a töredezettséget, a filiációt és a lázadást együtt kell elfogadnunk, ha meg akarjuk közelíteni a történelmet, és ha a változást úgy akarjuk fölfogni (érezkelni, megérteni), mint ami egyszerre térbeli-mentális struktúra és időbeli-fizikális folyamat, azaz egyszerre minta és egyszeri esemény.

6. Ezáltal a „periódus” végsősoron megszűnik periódusnak lenni és átalakul egyszerre diakronikus és szinkronikus konstrukcióvá. Ez alól a modernizmushoz vagy a romantikához hasonlóan a posztmodernizmus sem kivétel: történelmi és teoretikus definiálására egyaránt szükség van. Nem lehet komoly szándékkal egyetlen dátumot sem megjelölnünk a posztmodernizmus kezdeteként, mint tette azt Virginia Woolf a modernizmus esetében. Evvel együtt fölrémlik néha a fájdalmas sejtés, hogy a posztmodernizmus „valamikor 1939 szeptemberében” kezdődött. Egymás után fedezzük fel a posztmodernizmus „elődeit”: Sterne-t, Sade-ot, Blake-et, Lautréamont-t, Rimbaud-t, Jarry-t, Tzarát, Hofmannsthal, Gertrude Steint, a késői Joyce-ot, a késői Pound-ot, Duchamp-t, Artaud-t, Roussel, Bataille-t, Broch-ot, Queneau-t és Kafkát. Ez pedig valójában arra utal, hogy elképzeltünk egy posztmodernizmus-modellt, egyfajta képzelet- és kultúrpolitológiát, majd megpróbáltuk „újra fölfedezni” különböző szerzők és momentumok affinitását e modellhez. Azaz, újra fölfedeztük elődeinket — és ez mindig is így fog menni. Következésképp „idősebb” szerzők is lehetnek posztmodernek, mint például Kafka, Beckett, Borges, Nabokov, Gombrowitz; ugyanakkor a „fiatalabbak” nem föltétlenül azok: Styron, Updike, Capote, Irving, Doctorow, Gardner.

A posztmodern elméletiről I.

7. Mint láttuk, a posztmodernizmus bármely definíciójához szükségünk van arra a négytagú komplementer nézőpontrendszerre, amelynek elemei a kontinuitás és diszkontinuitás illetve a diakronia-szinkronia. De a definiálás megköveteli a dialektikus szemléletet is, mert a definitív jegyek sokszor antitetikusak, s a történelmi valóság eme tendenciájának figyelmen kívül hagyásával egy leegyszerűsödött vízióba, newtoni álomba merülhetünk. A definitív jegyek antitetikusak és plurálisak; így ezek bármelyikét a posztmodernizmus kegyelmeként kiemelni az összes többi író múlt időbe helyezését jelenti. Nem nyugodhatunk meg tehát — mint tettem én néha — azon a feltételezésen, hogy a posztmodernizmus formaellenes, anarchikus, vagy dekreatív; mert bár ezek mindegyike, fanatikus rombolásvágya (will to unmaking) ellenére is tartalmazza azt az igényt, hogy rátaláljon egy „egységes érzékenységre” (Sontag), hogy „átlépje a határt és a rést betöltsön” (Fiedler), és hogy elérje a beszéd (discourse) immanenciáját, egy kiterjesztett noetikus intervenciót, „a szellem neo-gnosztikus im-mediációját.”

8. Mindez elvezet a periodizáció problémájához is, amely egyúttal az irodalomtörténetnek, mint a változás sajátos fölfogásának a problémája is. S valóban, a posztmodernizmus fogalma felöleli az innováció, a renováció, a nováció — az újítás, a megújítás, a felújítás, vagy egyszerűen: a változás valamiféle elméletét. De melyiket? A héraikleitoszit? A vicóit? A darwinit? A marxistát? A freudit? A kuhnit? A derridait? Vagy egy eklektikusat? Vagy „a változás teóriája” eleve olyan oximoron, amely legföljebb az idő ellentmondásaival szemben végtelenen türelmetlen ideológusokhoz illik? Hagyjuk tehát a posztmodernizmust „megfogalmazatlanul”, konceptuális modell nélkül, legalábbis egyelőre, valamilyen irodalmi-történelmi „difference”-ként, „nyom”-ként?

9. A posztmodernizmus tágabb problémává is bővíthető. Művészi tendencia csupán, vagy egyúttal társadalmi jelenség is, esetleg egyenesen a nyugati humanizmus mutációja? S ha igen, hogyan csatlakoznak vagy nem csatlakoznak ennek a jelenségnek a különböző — pszichológiai, filozófiai, gazdasági, politikai — aspektusai egymáshoz? Röviden, megérthetjük-e a posztmodernizmust az irodalomban anélkül, hogy kísérletet tennénk egy posztmodern társadalom arcvonásainak megismerésére, a toynbee-i posztmodernitás, vagy a foucauld-i, eljövendő épistémé megértésére, melynek az általam tárgyalt irodalmi tendencia csupán egyik, elitista vonulata?

10. Végül, de nem kevésbé izgatónan fölmerül az a kérdés is, vajon dicséret jelző-e a posztmodernizmus fogalma, amit egyébként megbecsült, de egymástól teljesen eltérő írónk nyakába aggatunk; amivel gyökeresen más, bizonyos fokig elismert mozgalmakat üdvözlünk? Vagy ellenkezőleg: szemrehányó, bíráló címke? Röviden: a posztmodernizmus, amellelt, hogy deskriptív fogalom, egyúttal értékelő, esetleg normatív jelző is? Vagy azok közé a Charles Altieri által emlegetett „lényegileg vitatott filozófiai fogalmak” közé tartozik, amelyek alkotó konfúziójukból sosem fogynak ki?

Kétségtelen, hogy más jellegű konceptuális problémák is fölvetődhetnek a posztmodernizmus kérdése kapcsán. Ezek azonban végsősoron nem gátolják az intellektuális képzelőerőt abban a vágyában, hogy történelmi jelenünket olyan noetikus konstrukciókban próbálja megérteni, amelyek fölfedik előttünk önnön létezésünket. Ezért hajlok annak a kísérleti sémának az alkalmazására, amelyet a csend irodalma Sade-től Beckettig sejtetni enged. Ennek értelmében kísérletileg három művészeti változásmódot különböztetek meg az utóbbi száz évben: az avantgarde-ot, a modernizmust és a posztmodernizmust. Tudom, hogy a három együttesen alkotja „az új tradícióját”, azt a tradíciót, amely Baudelaire óta „olyan művészetet hozott létre, amelynek története — függetlenül a benne résztvevők művészi hitvallásától — élcsapatok közötti nagy

A posztmodern elméletéről I.

ugrásokból és olyan politikai tömegmozgalmakból áll, amelyek nemcsak a társadalmi intézmények megváltoztatására törnek, de magának az embernek a megváltoztatására is.”

Avantgarde alatt azokat a mozgalmakat értem, amelyek a huszadik század első felét hozták lázba: a patafizikusokat, a kubizmust, a futurizmust, a dadaizmust, a szürrealizmust, a konstruktivizmust, a merzizmust, a de Stijl-t és másokat. Ezek anarchizmusukkal és művészetükkel a polgárságot támadták, manifesztóikkal pedig elődeiket. De aktivizmusuk befelé is fordulhatott, akár öngyilkossáig is vezethetett, mint később néhány posztmodern, például Rudolf Schwartzkogler esetében. Az eleinte erőteljes és energiától duzzadó mozgalmakból mára szinte semmi nem maradt, jóformán csak a sztori, mely maga is egyszerre tűnő és példaadó. A modernizmus stabilabbnak, emelkedettebbnek, hieratikusabbnak bizonyult, hasonlóan a francia szimbolizmus-hoz, amelyből származik; mára legvadabb kísérleteik is olümposzinak tűnnek. Olyan „individuális tehetségektől” kezdve, mint Valéry, Proust és Gide, a korai Joyce, Yeats és Lawrence, Rilke, Mann és Musil, a korai Pound, Eliot és Faulkner, a modernizmus igen magas státust követelt az írónak, amiről Delmore Schwartz így énekel a Shenandoah-ban: „Let us consider Where the great men are (Who will obsess the child when he can read...)” De ha a modernizmus hieratikusnak, hypotaktikusnak, formalistának tűnik, akkor a posztmodernizmus éppen játékoságával, parataktikus voltával és dekonstruktivitásával lép meg minket. Ebben megidézi a tekintélyelvvel aligha ismerő avantgarde szellemét, viseli is néha a neo-avantgarde címkéjét, de az avantgarde-hoz képest — a McLuhan-i értelemben — jóval hűvösebb („cool”), kevésbé klikkező és sokkal kevésbé ellenséges a poppal, az elektronikus társadalommal szemben, amelynek része, s mint ilyen, türelmesebb a giccsel is.

Pontosítható-e tovább a posztmodernizmus és a modernizmus megkülönböztetése? Kezdetnek vázoljuk föl néhány sematikus különbséget:

Modernizmus

Romantika / Szimbolizmus

Forma (konjunktív, zárt)

Cél

Design

Hierarchia

Mesterségbeli tudás / Logosz

Műtárgy / Befejezett mű

Távolságtartás

Kreáció / Totalizáció

Szintézis

Jelenlét (Presence)

Koncentrálttság

Műfaj / Határvonal

Posztmodernizmus

Patafizika / Dadaizmus

Antiforma (diszjunktív, nyitott)

Játék

Véletlen

Anarchia

Kimerülés / Csönd

Folyamat / Performance /

Happening

Részvétel

Dekreáció / Dekonstrukció

Antitézis

Hiány (Absence)

Szórtság

Szöveg / Interszöveg

A posztmodern elméletiről I.

Szemantika	Retorika
Paradigma	Szintagma
Hypotaxis	Parataxis
Metafora	Metonímia
Szelekció	Kombináció
Gyökér / Mélység	Rhizóma / Felszín
Interpretáció / Olvasás	Az interpretáció ellen / Félreolvasás
Jelölt	Jelölő
Lisible / Olvasói	Scriptible / Írói
Narratív / Grande Histoire	Anti-narratív / Petit Histoire
Mesterkód	Idiolekt
Tünet	Vágy
Típus	Mutáns
Genitális / Fallikus	Polimorf / Androgyn
Paranoia	Skizofrénia
Eredet / Ok	Difference-Differance / Nyom (Trace)
Az Atya	A Szentlélek
Metafizika	Írónia
Determináció	Indetermináció
Transzcendencia	Immanencia

E táblázat különböző területek fogalmaival operál, a retorikától a nyelvészetten, az irodalomelméleten, a filozófián, az antropológián, a pszichoanalízisen keresztül a politikatudományig, sőt, a teológiáig; sok amerikai és európai szerzőre utal akik más-más csoportok, eszmék, áramlatok elkötelezettjei. A táblázatban fölüntetett dichotómiák mégis bizonytalanok, kétértelműek maradnak. A konkrét különbségek eltolódnak, megváltoznak, megszűnnek; a két oszlop fogalmai nem tisztán ellentettjei egymásnak, és számos inverzió, kivétel fordul elő mindkét irányzatban. Mégis úgy gondolom, a jobb oldali táblázat kategóriái inkább a posztmodern tendenciája felé mutatnak és közelebb vihetnek annak történeti és teoretikus definiálásához.

De ideje megmagyaráznom, mit értek ezen a neologizmuson: indeterminancia. Idáig a posztmodernizmus két centrális, alkotó tendenciájának jelölésére használtam. Az egyik az indetermináció, a másik az immanencia. A két tendencia nem áll dialektikus viszonyban, mert nem pontosan antitetikusak, és nem is vezetnek szintézisre. Mindkettő tartalmaz belső ellentmondásokat és mindkettő utal a másik elemeire. Összjátékukban egy „polilektikus”, átható posztmodernizmust modelleznek.

Indetermináción, méginkább indeterminációkon egy olyan komplex referenst értek, amely a következő fogalmakkal írható körül: ambiguitás (kétértelműség), diszkontinuitás, heterodoxia, pluralizmus, véletlenszerűség, lázadás, perverzió, deformáció. Csak ez utóbbi vagy egy tucat kurrens rombolás (unmaking)-szinonímát rendel maga alá: dekreáció, diszintegráció, dekonstrukció, decentralizáció, delokalizáció (displacement), difference, diszkontinuitás, diszjunkció, elű-

A posztmodern elméletiről I.

nés (disappearance), dekompozíció, de-definíció, demiszűfikáció, detotalizáció, delegitimizáció — hogy a technikai jellegű kifejezések hadát, melyek az írónia, a töredézettség, a csönd retorikájára utalnak, ne is említjük. A rombolás (unmaking) erős akarata nyilvánul meg ezeken a jeleken keresztül, mely egyaránt befolyásolja a politikai, a kognitív és az erotikus létszférát, a nyugati beszéd (discourse) teljes birodalmát. Csak az irodalmat tekintve is megállapíthatjuk, hogy hagyományos ideáink — író, közönség, olvasás, írás, könyv, műfaj, irodalomelmélet, sőt, maga az irodalom is — egytől egyig megkérdőjeleződtek hirtelen. Mi a helyzet az irodalomelméletben? Roland Barthes a „vesztés”, a „hiány” (loss), a „perverzio”, a „disszolúció” irodalmáról beszél; Wolfgang Iser olyan elméletet állít föl, amelyben az olvasat alapjául a szöveg „ürei”, „üres helyiértékei” (blanks) szolgálnak; Paul de Man a retorikát — azaz az irodalmat — úgy fogja föl, mint crót, mely „radikálisan maga alá gyúri a logikát és szédítő távlatokat nyit a referenciális aberrációnak”; Geoffrey Hartman pedig megerősít bennünket abban, hogy „a jelenkori irodalomkritika az indetermináció hermeneutikájára irányul.”

Az ilyen bizonytalan elhajlások óriási szóródást credményeznek. Ezért hívom a posztmodernizmus másik nagy tendenciáját immanenciáknak; a fogalmat — vallásos mellékjelentése nélkül — az emberi szellem azon kapacitásának jelölésére használom, hogy képes önmagát szimbólumokban általánosítani, egyre inkább belehatolni a természetbe és úgy hatni önmagára saját absztrakción keresztül, hogy fokozatosan, bármilyen közvetettség nélkül (im-mediate) önnön környezetévé válik. Ezt a noetikus tendenciát támasztják alá azok a fogalmak is, melyek — mint a diffúzió, disszemináció, pulzió, interplay (összejátszás, összejáték), kommunikáció, interdependencia — egytől egyig az embernek nyelvi lényé, homo pictorrá vagy homo significanssá emelkedéséből vezethetők le. E folyamat során az ember önmagát létrehozó gnosztikus lényé válik, aki meghatározó módon, önmaga megalkotásának szimbólumainak segítségével alakítja saját univerzumát. „Nem annak a jele ez,” teszi föl Foucault híres kérdését, „hogy az egész konfiguráció az összerokadás előtt áll, s miközben az emberiség lassan kipusztul, nyelvi lényként egyre fényesebben ragyog horizontunkon?”

Közben a világ tények és fikciók keverékére bomlik, a média happeninggé valótlánítja a történelmet, a tudomány saját modelljeit tekinti az egyetlen megközelíthető valóságnak, a kibernetika szembeállít bennünket a mesterséges intelligencia enigmájával, a technika pedig érzékeinket a táguló világegyetem határaiig vagy éppenséggel az anyag homályos részecske-tartományába vetíti. Mindenütt, még Lacan fekete lyukaknál is sűrűbb „lettered unconscious”-ének mélyén is a Nyelvnek nevezett immanenciába ütközünk, irodalmi kétértelműségeivel, episztemikus rejtélyeivel politikai zavarosságával együtt.

Kétségtelen, hogy e tendenciák Angliában kevésbé látszódnak, mint mondjuk Amerikában vagy Franciaországban, ahol a posztmodernizmus kifejezés, visszafordítva a posztstrukturalizmus utolsó áramlatait, már használatba jött. De a legfejlettebb társadalmakban cáfolhatatlan tény, hogy a posztmodernizmus mint művészi, filozófiai és társadalmi jelenség a játékos, véletlenszerű, ideiglenes, térben — struktúrában — és időben egyaránt nyitott, diszjunkt és indeterminált formák, az írónia és a fragmentumok „discourse”-a felé, a hiány és a töredézettség „fehér ideológiája”, a diffrakció vágya, a komplex, artikulált csendek invokációja felé tör. Ugyanakkor a posztmodernizmus egy ettől különböző, ha nem ellentétes mozzanatot is tartalmaz, mely lényegileg elmozdulás az eltérítő eljárások, az állandó interakciók, az immanens kódok, közegek és nyelvek felé.

Földünk tehát a planetizáció, a transzhumanizáció folyamatában van, akkor is, ha eközben szektákra, törzsekre, frakciókra bomlik. Így a terrorizmus és a totalitarianizmus, a szkizma és az

A posztmodern elméletiről I.

ökumenizmus kölcsönösen kihívják egymást, a hatalmak pedig — miközben a társadalmak új hatalmi alapokat keresnek — önmagukat dekrerálják. Fölmerülhet bennünk a kérdés: nem valamiféle meghatározó szerepű — művészetet, tudományokat, magas- és tömegkultúrát, nő- és férfielvet, részt és egészt, vagy ahogy a preszokratikusok mondták, az Egyet és a Sokat egyaránt felölelő — történelmi mutáció működik közöttünk? Vagy Orpheus széttépetése mást sem bizonyít, mint hogy az emberi szellemnek szüksége van legalább még egy olyan konstrukcióra, amelyben kifejezheti az élet változékonyságát, az emberi halandóságot?

S vajon milyen másik konstrukció lehet még e mögött, ezen túl vagy ezen belül?

Fordította Török Attila

IHAB HASSAN : University of Wisconsin Angol- és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék kutató professzora

Főbb művei:

- Radical Innocence*
- The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature*
- Paracriticismus : Seven Speculations of the Times*

Jelen írás részlet a szerző The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture (Columbus: Ohio State University Press 1987.) című művéből.